

حاشیه نشینان

مهار یا اعتماد؟

شهناز نیکوروان

«فروش کودکان به قیمت ۴ تا ۱۰ میلیون تومان در تهران/ فاطمه دانشور عضو شورای شهر تهران: زنی با ۵۰ مرد مجرد معتاد زندگی می‌کرد!» (۱)

مشکل مسکن و بی خانمانی همانند سایر مشکلات جامعه بشری دوران سرمایه‌داری مانند فقر، جنگ (اعم از داخلی به دلایل فرقه ای و قومیتی و یا جنگ خارجی)، اعتیاد، تن فروشی، بیکاری، خودکشی، فروش اعضای بدن، قاچاق انسان، مواد مخدر و اسلحه، مهاجرت اجباری و آوارگی و ... از تحولات تدریجی نظام سرمایه‌داری در سراسر جهان می‌باشد که هر روز به شکلی در زندگی بشر خود را نشان می‌دهد و هر روز بیشتر جامعه ی انسانی را به قهقرا می برد. این نظام در حالی که بخش بزرگی از انسان‌ها را زیر چرخ‌های خود له می‌کند، با تکیه بر پول، رسانه‌ها و نیروهای نظامی و سرکوبگر به حیات خود ادامه می‌دهد.

گزارش‌های سازمان ملل متحد در این باره بسیار تکان دهنده است، سازمانی که از نماینده دولت‌های وابسته به این سیستم تشکیل شده اند، اعتراف می‌کند جهان به سمتی پیش می‌رود که هر روز بیش از گذشته آمار فقر و گرسنگی، اعتیاد، حاشیه نشینی و هزاران مساله دیگر رو به افزایش است و گریبان انسان‌ها را به ویژه در کشورهای در حال توسعه می‌گیرد.

حاشیه نشینی همزاد با سرمایه داری است هر چند در گذر زمان تغییراتی داشته است. حاشیه نشینی از نیمه اول قرن ۱۹ در کشورهای غربی که شروع به صنعتی شدن کردند به شدت توسعه یافت و در سال‌های اخیر نیز به بیشترین حد خود رسیده است دولت‌ها و شرکت‌های چند ملیتی برای افزایش سرمایه‌های خود، با اجرای سیاست‌های جهانی سازی در این رشد و گسترش این حاشیه نشینی فلاکت بار نقش به سزایی دارند. در سراسر جهان ما به دنبال برنامه‌های اقتصادی بانک جهانی و صندوق بین المللی پول، با خصوصی سازی‌های هر روزه و خلع ید از صاحبان زمین شاهد فقر و بیچارگی روزافزون مردم و در نتیجه گسترش حاشیه نشینی در کشورهای آفریقا، امریکای لاتین و آسیا هستیم.

در جامعه کنونی ایران نیز حاشیه نشینی یک چالش اجتماعی بزرگ است. بر اساس آخرین گزارش مرکز آمار ایران، ۳۳ هزار روستای کشور (از مجموع ۶۴ هزار روستا) خالی از سکنه شده اند و جمعیت‌های آنان، که بیش از ۱۰ میلیون نفر برآورد می‌شود، به حاشیه شهرهای کوچک و بزرگ کوچ کرده اند. (۲) کم شدن تولیدات کشاورزی، بوجود آمدن صنایع مونتاژی که نیاز به کارگر ارزان داشت، فقر، بیکاری، جمعیت زیاد، خشکسالی، مهاجرت، نابرابری اجتماعی، بیسوادی، در آمد کم و از همه مهمتر جنگ از عوامل اصلی گسترش حاشیه نشینی بوده است.

طی چند سال گذشته مصاحبه‌ها و گزارش‌های تکان دهنده متعددی از وضعیت زاغه‌ها و زاغه نشینان تحت عنوان سکونت گاه‌های غیر رسمی منتشر شد اما عملاً می‌بینیم به علت ماهیت سیستم موجود و بر اساس گزارش‌های دولتی نه تنها برنامه ای در جهت کمک به

حل مشکلات زندگی مردم این منطقه صورت نگرفته بلکه آمار رو به افزایش هزینه‌های مسکن، بیکاری، تعطیلی کارخانه‌ها، حقوق‌های معوقه و تورم و گرانی، مردم، به خصوص قشر ضعیف و حقوق بگیر جامعه را بیشتر از گذشته به سمت حاشیه نشینی کوچ می‌دهد.

چیزی که بیش از گذشته در آمارها و زندگی کارگران خود را نشان می‌دهد این است که در گذشته کمتر کسی معتقد بود حاشیه نشینان اکثراً طبقه کارگر هستند اما در دوره کنونی می‌بینیم حاشیه نشینان نه تنها تهیدستان بلکه کارگرانی هستند که شرایط سخت زندگیشان هر روز سخت تر شده و به حاشیه شهرها رانده شده‌اند. فرزندان آنان نیز حاشیه نشینانی خواهند بود که این شیوه زندگی و فقر را به ارث می‌برند و درحالی که سال‌ها زحمت می‌کشند اما بدون هیچ اندوخته و آینده ای اخراج و از کار افتاده و زمین گیر می‌شوند. به عنوان نمونه می‌توان به شهرک یا شهر صالحیه اسلامشهر را اشاره کرد. اسلامشهری که روزی خود یک منطقه در حاشیه تهران بود امروز بسیاری از کارگران امکان زندگی در آن جا را هم ندارند و به حاشیه‌های اطراف اسلام شهر رانده شده اند، حاشیه‌هایی بر حاشیه‌های قدیمی.(۳)

***

به حاشیه نشینی از زوایای متعددی باید اشاره کرد: حاشیه نشینی چیست؟ - چه کسانی حاشیه نشین می‌شوند و چرا؟ - شیوه و شرایط حاکم بر زندگی حاشیه نشینان چگونه است؟ - حاشیه نشینی چگونه بر جامعه تاثیر می‌گذارد؟ ۴- رابطه دولت با حاشیه نشینان چگونه است؟(۴)

در کنار اصطلاح حاشیه نشین گاهی عبارت زاغه نشین نیز استفاده می‌شود. «کلمه زاغه»slum» از کلمه slumber گرفته شده که زمانی به کوچه‌های پست و گمنام و خاموش اطلاق می‌شد ، هم چنین از اصطلاحات دیگری مانند آلونک نشین، حلبی آبادنشین، گودنشین، کپرنشین نیز استفاده می‌شود. در برخی از حاشیه‌ها، محل‌های اسکان گاه شبه بناهایی است که با قوطی‌های حلبی، انواع بشکه، لاستیک کهنه، ماشین‌های اسقاطی و... ساخته شده است. بر این اساس است که نام بسیاری از این محل‌های حاشیه، حلبی آباد، حصیرآباد، شلنگ آباد است. برخی اسم‌ها هم نشان از نحوه ی بوجود آمدن این مناطق دارد مانند زور آباد.

در تعریف، حاشیه نشینی به پدیده ای اطلاق می‌شود که در محلات فقیر نشین اطراف شهرهای بزرگ به وجود می‌آید و ساکنین این مناطق به علل اقتصادی و اجتماعی نتوانسته اند وارد شهر شوند و از امکانات شهری استفاده کنند و همین طور نسبت به زمینی که در آن اسکان یافته اند هیچ حق قانونی ندارند چرا که دولت آن مناطق را به رسمیت نمی‌شناسد. «(۵)

تعاریف حاشیه نشینی و حاشیه نشین برگرفته از هر دیدگاه آکادمیکی، ویژگی‌های مشترکی دارند که بدون شک مهاجرت ناشی از فقر و بیکاری را از عوامل اصلی و مشترک آنها به شمار می‌آورند. سیمون چپمن (Simon chapman) برای مناطق حاشیه نشین هشت ویژگی را مطرح می‌کند:

۱- عموماً غیر قانونی هستند. ۲- غالباً خلق الساعه هستند و از مواد و مصالح مختلف ساخته شده‌اند. ۳- معمولاً به وسیله‌ی خود ساکنان احداث شده‌اند. ۴- فاقد خدمات شهری مانند راه آسفالت، برق و سیستم دفع فاضلاب هستند. ۵- توسعه‌ی آنها بدون برنامه‌ریزی و غالباً به صورت اتفاقی صورت می‌گیرد. ۶- مکان گزینی آنها غالباً در لبه‌های شهری، حواشی خطوط آهن و بزرگراه‌ها و یا زمین‌های خالی از سکنه ای صورت می‌گیرد که در مجاورت مناطق مرکزی شهرها قرار دارند. ۷- معمولاً در مناطق نامناسب شهری

(مانند زمین‌های ناهموار حواشی کارخانجات، در مجاورت زمین‌های رها شده و بلا استفاده) تشکیل می‌شوند. ۸- جمعیت متراکم دارند که از خانواده‌های پرجمعیت تشکیل شده است. (۶)

واحدهای مسکونی در این مناطق در حال ویرانی، فرسوده و دارای تجهیزات ناقص هستند. حاشیه نشینان از حداقل‌های رفاه زندگی محرومند، فقر و بیکاری در این مناطق بیداد می‌کند. به علت نداشتن امکانات بهداشتی و جاری شدن فاضلاب‌ها در این مناطق ابتلا به انواع بیماری‌ها به خصوص بیماری‌های ویروسی و میکروبی و هم چنین آمار مرگ و میر به ویژه کودکان بالا می‌باشد. (۷)

در دوران سرمایه داری علل و عوامل متعددی در پدیده حاشیه نشینی موثر است که عوامل اقتصادی از اساسی ترین این عوامل می باشد. فقر، بیکاری، نابرابری اجتماعی، درآمد پایین، افزایش بهای مسکن شهری، افزایش جمعیت، مهاجرت، خشکسالی، جنگ و ... از عوامل بسیار موثر بر حاشیه نشینی در دوره کنونی است.

بخش اسکان بشر سازمان ملل نیز در گزارش فوریه ۲۰۱۴ به شرایط بسیار سخت مردم فقیر در تهیه مسکن می‌پردازد و اعلام می‌کند که در حال حاضر بیش از ۸۶۳ میلیون نفر در جهان در زاغه‌ها به سر می‌برند در حالی که این آمار در سال ۲۰۰۰ در حدود ۷۶۰ میلیون نفر بوده است و در سال ۱۹۹۰ در حدود ۶۵۰ میلیون نفر تخمین زده شده است و می‌بینیم که به رغم تمام سیاست‌های توسعه ای، نسخه پچیدن‌های سازمان ملل و نهادهای وابسته به آن که برنامه‌های اقتصادی این سازمان را اجرا می‌کنند، جز فقر و فلاکت برای مردم ثمره دیگری نداشته است.

این گزارش همچنین اضافه می‌کند در حال حاضر به‌طور متوسط از هر هفت نفر جمعیت کره زمین یک نفر حاشیه‌نشین است که این آمار در کشورهای در حال توسعه یک نفر به ازای هر سه نفر را نشان می‌دهد. تا کنون پیش‌بینی‌های زیادی درباره میزان افراد حاشیه‌نشین در دهه‌های آینده صورت گرفته است. در ایران نیز یک‌سوم شهروندان حاشیه‌نشینند. (۸)

"سید جلال فیاضی، عضو شورای شهر مشهد نیز در مقایسه حاشیه نشینی مشهد با کل ایران، بیان کرده است متوسط حاشیه نشینی در کلانشهرها ۱۶ درصد جمعیت است اما مشهد ۳۰ درصد جمعیت حاشیه نشین دارد. چندی پیش شهرداری تبریز اعلام کرد از جمعیت ۱,۵ میلیون نفری این شهر، حدود ۴۵۰ هزار نفر حاشیه نشین زندگی می‌کنند. در واقع یک سوم جمعیت تبریز نیز مانند مشهد محل اسکان حاشیه نشینان است." (۹)

برخی از این پیش‌بینی‌ها تعداد افرادی را که تا سال ۲۰۲۰ به‌عنوان حاشیه‌نشین معرفی می‌شوند ۱۴۰۰ میلیون نفر اعلام کرده است و همچنین بر اساس این گزارش از این میزان ۱۳۵۵ میلیون نفر آن در کشورهای در حال توسعه و پنج میلیون نفر آن در کشورهای توسعه یافته خواهد بود. برنامه اسکان بشر سازمان ملل متحد نیز با توجه به رشد جمعیت در سراسر جهان، جمعیت حاشیه‌نشینان در سال ۲۰۳۰ را حدود دو میلیارد نفر پیش‌بینی کرده است (۱۰)

تاریخچه حاشیه نشینی در ایران

در ایران باستان بخصوص در دوره ساسانیان برای ساختن پل‌ها و بناها، اسیران جنگی روم معمولاً در خارج شهرها اسکان داده می شدند که البته اینان به طور مستقیم به زور اسکان داده می‌شدند اما شاید بتوان این اسیران جنگی را اولین حاشیه نشینان محسوب

کرد. اما عده ای نیز معتقدند که حاشیه نشینی حاصل صنعتی شدن جوامع می‌باشد و ماهیت آن با آنچه در ایران باستان وجود داشته متفاوت است.

شواهد مستند حاکی از این است که حاشیه نشینی در ایران به طور مشخص به سال‌های ۱۳۰۰ بر می‌گردد. پایین بودن در آمد در روستاها و نبودن فرصت‌های اشتغال در جریان حرکت روستاییان به شهرها و رشد سریع جمعیت شهری، کمبود مسکن روزه روز به مشکل عمده ای برای کشور تبدیل شده و تعداد جمعیت حاشیه نشینان افزایش یافته است. گرانی غیر متعارف زمین شهری در کلان شهرها به خصوص تهران راهی جز حاشیه نشین شدن برای مردم باقی نمی‌گذارد.

«از ۱۳۳۰ به بعد، صدها هزار خانوار تهیدست، بخشی از جریان طولانی و پیوسته مهاجرت از روستاها و شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ را تشکیل می‌دادند. برخی به دنبال بهبود وضع زندگی‌شان بودند و برخی دیگر فقط می‌خواستند زنده ماندن شان را تضمین کنند.» (۱۱)

«در ایران پیش از آغاز دهه چهل، شهر نشینی رشد کندی داشت و در آستانه دهه چهل حدود ۳۳ درصد از جمعیت کشور در شهرها زندگی می‌کردند. براساس اولین سرشماری شهر تهران در سال ۱۲۴۶ شمسی توسط عبدالغفار نجم الملک که حاکی از سکونت یک دهم سکنه شهر (حدود ۱۷ هزار نفر) در خارج از حصارهای شهر است و پیدایش نخستین اجتماعات آلونک نشین در تهران به سال ۱۳۱۱ مربوط می‌شود. اما رشد و گسترش اجتماعات آلونک نشین به بعد از کودتای ۲۸ مرداد به خصوص از سال ۱۳۳۵ به این طرف بر می‌گردد. نخستین اجتماعات حاشیه نشین در جنوب شهر تهران تمرکز یافتند. براین اساس رشد حاشیه نشینی در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ ابتدا از تهران شروع شده است. گسترش تأسیسات شهری و شبکه‌های ارتباطی و همچنین افزایش درآمد حاصل از نفت، موجب رونق شهرها و ایجاد جاذبه‌های شهری گردید و از سوی دیگر، اصلاحات ارضی و مکانیزاسیون، دافعه‌های روستایی را تشدید نمود. در یک بررسی گسترده که در سال ۱۳۵۱ در مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران صورت گرفت مشخص شد که ۹۱ درصد از سرپرستان خانواده‌های حاشیه نشین در تهران روستایی بوده‌اند ۷۲ درصد آنان قبلاً دهقان محسوب میشدند و ۵۹ درصد خرده مالک بوده‌اند. همچنین یافته‌های پژوهشی مشابه در سال ۱۳۴۵ نشان داد که ۶۲ درصد از حاشیه نشینان تهران کارگر ساده، ۱۲ درصد کارگر نیمه ماهر ۱۴ درصد کارگر ماهر بوده‌اند.» (۱۲)

بررسی جمعیت ایران طی کمتر از شصت سال و یا حدود نیم قرن، نشان می‌دهد که به طور کلی وضعیت سامانه جمعیتی و آرایش جمعیت ایران دگرگون شده است، یعنی جمعیت ۲۷ یا ۲۸ درصد شهرنشین و ۷۲-۷۳ درصد روستا نشین طی پنجاه سال و اندی نسبت کاملاً معکوس پیدا کرده است و ما امروز با حداقل ۷۰ درصد شهرنشین متمرکز روبرو هستیم.

بر اساس آمار و ارقام موجود حاشیه نشینی از بعد از سال ۱۳۵۷-۱۳۵۸ رشد بسیار سریعی داشته است. در شرایط بحرانی بعد از سرنگونی سلطنت پهلوی و نبود قانون و شعارهای حمایت از مستضعفین زمین‌های حاشیه شهرها توسط بی‌خانمان‌ها تصاحب شد و به دنبال ساخت و سازهای غیر قانونی، آب و برق و گاز نیز به همان شکل مورد استفاده قرار گرفت. (اصطلاح برق امام، به معنی گرفتن برق غیر مجاز و مجانی از تیرهای چراغ برق از همان دوران رایج شد)

طی شش دهه گذشته میلیون‌ها نفر از مردم ایران بر اثر از دست دادن زمین‌های کشاورزی و بیکاری و نداشتن در آمد به امید یافتن زندگی بهتر وادار به مهاجرت شدند. این مهاجرت‌ها از روستاها به شهرها، از شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ و از ایران به کشورهای

دیگر صورت می‌گیرد. اما براساس تحقیقات متعدد، اغلب این مهاجرت‌ها نه تنها شرایط زندگی بهتری را به همراه نداشته بلکه به خصوص در داخل کشور منجر به مشکلات بسیاری در حوزه مسکن شده و به خصوص در دوره کنونی به تهدید بزرگی برای دولت تبدیل شده است. بر این اساس مسوولان در ایران معتقدند که رشد ناموزون و غیراستاندارد مناطق مسکونی در حاشیه کلانشهرها اخلاص در امنیت عمومی را سبب گردیده است. با توجه به این دیدگاه قوانین ماده ۱۱۹، ۶۷، ۶۸۷، ۱۷۶ و ۱۵۶ قانون جزا را بازبینی و اجرای آن را ضروری و توسعه دادند. (۱۳)

وضعیت زندگی حاشیه نشینان در ایران

خبرگزاری ایسنا در خلاصه گزارشی زندگی یکی از مناطق حاشیه‌نشین را چنین تصویر کرده است:

«این‌جا خبری از قصابی نیست. مردمش گوشت نمی‌خورند. محله‌ای که بقال‌ها سیاه‌های دارند از اسامی مقروضان. تکو توک؛ حتی نان را هم نسیه می‌برند، لواش یا بربری. دو تا و سه تا و پنج تا هم ندارد. حتی اگر قیمتش یک اسکناس سبز هزار تومانی باشد. قیمتش؛ قدر نداری‌شان است. این‌جا «نوروز‌آباد» است؛ محله‌ای اطراف اتوبان خلیج‌فارس و در حاشیه غربی تهران. سنجاق‌شده‌ای به منطقه ۱۸». (ایسنا ۳۰ تیر ۹۳)

از این دست گزارش‌ها در رسانه‌های داخلی بسیار زیاد منتشر شده است. بسیاری از این محل‌ها در کنار جاهای است که از تخلیه کشتارگاه‌ها، گورستان‌ها و محل‌های تخلیه زباله است. در بسیاری از این مناطق که در شرایط بسیار بدی بوجود آمده‌اند. نه فاضلابی وجود دارد نه آب آشامیدنی مناسب. اکثر قریب به اتفاق حاشیه نشینان از بیماری‌های پوستی و انگلی در رنج هستند. نه امکان بهداشتی برای حمام رفتن وجود دارد و نه حتی صابون برای شست و شو. جمعیت در این محلات بسیار متراکم است. گاه دوازده نفر در یک اتاق چندمتری زندگی می‌کنند. فروش مواد مخدر در این محلات، افزایش تن فروشی و سرقت در این محلات به امری عادی تبدیل شده است. نگاهی به آمار زندان‌ها نشان می‌دهد که بیش از پنجاه درصد زندانیان از این بخش جامعه می‌باشند. سطح تحصیلات در این مناطق در حد ابتدای است. عمده ساکنان حاشیه‌های شهرها در بخش غیر تخصصی و غیرمولد مشغول به کارند. هر چند در سال‌های اخیر این بافت اجتماعی حاشیه‌ها تغییرات بسیاری کرده است و اکنون با موج مهاجرت ناشی از تورم و گرانی، تعداد نیروی متخصص و تحصیل کرده نیز در این مناطق بسیار زیاد شده است.

این مردم از ابتدایی‌ترین حداقل‌ها محروم می‌باشند اگر چه در کنار تلاش بسیار زیادی توانسته‌اند حداقل‌هایی را برای ادامه حیات خود به دست آورند اما شغل معینی با درآمد و امکانات رفاهی ندارند. شغل اغلب آنان دستفروشی و انجام کارهای روزمزد و سخت مانند باربری و حمل و نقل وسایل منازل یا بارهای بسیار سنگین در ساختمان‌های بلند با پله‌های متعددی می‌باشند. برخی از آنان کارگر نظافت در منازل می‌باشند که با انواع مواد شوینده سمی سروکار بسیار دارند. بسیاری از آنان با گرو گذاشتن شناسنامه خود در شرکت‌های پیمانی به محل کارهای موقت معرفی و در مقابل بخشی از دستمزدشان به جیب این شرکت‌ها می‌رود.

اعتراضات حاشیه نشینان

همان گونه که گفته شد حاشیه نشینی یکی از مشکلات بزرگ ایران به عنوان کشوری است که براساس گزارش مسئولین دولتی یک سوم جمعیت آن حاشیه نشین هستند و به رغم شعار حمایت از مستضعفین در سال‌های ابتدایی پس از سرنگونی رژیم سلطنتی، این

مسئله از سال ۱۳۶۰ رشد بسیار سریعی داشته است. اما آنچه مسئولین را بر آن داشته تا از افزایش آمار و شرایط بد حاشیه نشینان صحبت کنند نه از سر دلسوزی و برای یافتن راه حل‌های منطقی کاهش این معضل، بلکه ناشی از وحشت شورش‌های اجتماعی در این مناطق است که قابل پیش بینی و کنترل نیستند و با توجه به شرایط کنونی جامعه شاید هرگز نتوانند این خروش عظیم را مهار کنند.

شورش‌های بسیاری از سوی مردم این مناطق در این سال‌ها رخ داده است. از مهمترین شورش حاشیه نشینان در این سال‌ها باید به شورش افسریه اشاره کرد که با سرکوب شدید نیروهای دولتی مهار شد. همین طور شورش ۹ آبان که اکنون به محله‌ی ۱۳ آبان معروف است.

از این گونه شورش‌ها در شهرستان‌ها هم رخ داده است. در نهم خرداد سال ۱۳۷۱، پس از آنکه تلاش ماموران شهرداری برای تخریب خانه‌های مسکونی غیرمجاز ساخته شده در حاشیه شهر مشهد منجر به نارضایتی شدید اهالی یک محله شد، درگیری گسترده‌ای در سطح شهر اتفاق افتاد که به کشته شدن حداقل شش نیروی پلیس، خسارات شدید به اماکن دولتی و اعدام تعداد نامعلومی از تظاهرات کنندگان انجامید.

در روز پانزدهم فروردین سال ۱۳۷۴ رانندگان مینی‌بوس در اسلامشهر در اعتراض به وضعیت موجود دست به اعتصاب زدند. فقدان وسیله نقلیه عمومی برای رفتن به سر کار مورد اعتراض عده‌ای از مردم جنوب غرب تهران، در اکبرآباد و اسلامشهر قرار گرفت اما نارضایتی‌های موجود درباره کمبود بنزین و افزایش ۳۰ درصدی کرایه حمل و نقل باعث شد طی چند ساعت تظاهرات بزرگی با حضور ۵۰ هزارتن به پا شود که دامنه آن به رباط کریم، سلطان‌آباد و صالح‌آباد نیز رسید. سیل جمعیت در کل شهر و به خصوص در مسیر حرکت به سمت تهران اقدام به تخریب ساختمان‌های دولتی و زد و خورد با نیروهای بسیج و سپاه کردند و موفق شدند جاده تهران- ساوه را مسدود کنند.

اما این وضعیت دیری نپایید. قرارگاه ثارالله در اولین عملیات خود از زمان تشکیل آن در همان سال، مسئول حفظ امنیت شد و آنها را در ورودی تهران و در منطقه چهاردانگه، زیر آتش سنگین سلاح‌های نیروهای ویژه قرار داد. در این عملیات به گفته شاهدان عینی حتی از هلیکوپترهای مسلح نیز در کشتار مردم استفاده شد که مانند آن تا کنون اتفاق نیفتاده است. (۱۴)

گرچه رسانه‌های کمی آن زمان اشاره بسیار اندکی به این وقایع کردند اما انعکاس این شورش‌ها در دیدگاه رسانه‌های دولتی و مسئولین بسیار بزرگ و خطرناک برآورد شده است. سایت فارس نیوز به این رویدادها گونه به آن اشاره می‌کند:

« سپاه پاسداران از ابتدای تشکیل تا کنون مهم‌ترین نقش را در پاسداری از انقلاب اسلامی و دست‌آورد‌های آن ایفا نموده است. " دفع شورش‌های کور که در دهه ۷۰ در شهرهایی مثل اراک، مشهد، قزوین و اسلامشهر به وجود آمد...» (۱۵)

«شورش‌های خیابانی در اسلامشهر، اراک، قزوین و مشهد در سال‌های ۷۳ و ۷۴ همچنان در کام شخصیت‌های سیاسی، مسئولان امنیتی و انتظامی تلخ و فراموش نشدنی است. همان اتفاقاتی که با منشأ اقتصادی رخ داد و موجب شد که سالیان سال اصلاحات اقتصادی به تعویق بیفتد و هر زمان که موضوع اصلاح قیمتی یا تغییر در شیوه‌های پرداخت یارانه شود، از یک سو با چراغ قرمز مقامات امنیتی و نظامی روبه‌رو شود و از سوی دیگر تبدیل شود به نقطه امید برای رسانه‌های بیگانه که به زعم خود می‌توانستند از آن صیدی داشته باشند.» (۱۶)

"سال‌های سال است که ما شاهد لودرهایی هستیم که توسط دولت به مناطق حاشیه‌نشین رفته و زمانی که تصمیم به خراب کردن خانه‌های مردم دارند مردم برای دفاع از این حداقلشان با آنها درگیر شدند به عنوان مثال در درگیری منطقه ۶ شهرداری اهواز در حین تخریب خانه‌های باصطلاح غیرقانونی راننده لودر توسط مردم عصبانی جان خود را از دست داد." (۱۷)

قیام اسلام شهر در اوایل دهه ۷۰ خورشیدی توان اعتراضگری بالای جمعیت‌های حاشیه‌نشین را نشان داد. به دنبال همین شورش بود که دولت ایران با همکاری مرکز ملی تحقیقات فرانسه برخی پژوهش‌های جامعه‌شناختی را در این منطقه از جنوب تهران آغاز کرد تا به طور دقیق خطرات اجتماعی-سیاسی جمعیت آن را برآورد کنند. به دنبال این شورش بود که «واحد ویژه ی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی» (گارد ضد شورش) بنیان گذاشته شد.

در پایان سال ۱۳۸۲ دولت با توجه به مشکلاتی که پیش بینی می‌شود در آینده پیش رو دارد، ستاد ملی توانمندسازی و ساماندهی سکونت‌گاه‌های غیر رسمی را تشکیل داد. دلیل این امر طبق ادعای مسئولین جلوگیری از زمین‌خواری در حاشیه شهرها عنوان شد اما می‌توان تصور کرد که دلیل واقعی وحشت از شورش‌های احتمالی در این مناطق است. در این شورا وزیران مسکن و شهرسازی، کشور، بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، کار و امور اجتماعی، صنایع و معادن، اطلاعات، دادگستری و روسای حفاظت محیط زیست و مدیریت و برنامه ریزی کشور شرکت دارند. در همین زمان نیز سند ملی برای حل این مشکل تدوین شد. (۱۸)

اما با توجه به تشکیل این ستاد و بودجه فراوان ما شاهد هیچ تغییر مثبتی در جهت عملی کردن اهداف و وعده‌های این ستاد نیستیم و می‌بینیم نه تنها هیچ حرکت مثبتی برای توانمندسازی و ساماندهی مناطق حاشیه‌نشین و زاغه‌نشینان صورت نگرفته بلکه شهرها و شهرک‌های کارگری که تا حد زیادی توسط خود مردم ساماندهی شده است، به تدریج به علت عدم تخصیص بودجه و امکانات و فقر روزافزون مردم تبدیل به زاغه‌های جدیدی می‌شوند.

از طرفی دیگر این ستاد باور به ریشه و علل و مشکلات زاغه‌نشینی ندارد و این مشکلات را بیشتر ناشی از سوء مدیریت شهری می‌داند تا فقر و گرانی و بیکاری و عدم توانایی مردم در تهیه مسکن در خور نیاز، در نتیجه با آن به شیوه ای ناکارآمد برخورد می‌کند و حتی برنامه تدوین شده سازمان ملل را نادیده می‌گیرد، برنامه ای که توسط بانک جهانی تدوین شده و شامل حداقل‌هایی است و اقدام به تهیه سند راهبردی برای حل این مشکل عظیم می‌کند. برنامه ای وسیع برای توانمندسازی و ساماندهی زاغه‌ها تهیه می‌شود اما در آن به زاغه‌های جدیدی اشاره ای نمی‌شود که هر ساله در سراسر کشور به ویژه در حاشیه شهرهای بزرگ تشکیل می‌شود و دلایل بوجود آمدن این زاغه‌ها نیز گویا در دل این برنامه جایی ندارد.

دکتر پرویز پیران در نشست این ستاد در تیرماه سال ۱۳۹۳ می‌گوید:

"در طراحی شهرهای جدید تمام دانش شهرسازی کشور درگیر شدند و گروه‌های زیادی در کنار هم کارکردند اما هیچ یک از آنها به معنای واقعی شهر نشدند در حالی که مردم با وجود موانع مختلف شهرهایی مانند ماهدشت، مشکین دشت و محمد شهر را شکل دادند، باید بررسی کنیم که چگونه دانش شهرسازی متخصصان کشور برای ساخت شهر موفق نبوده است اما مردم با وجود موانع و مشکلات، حدود ۳۰ شهر در اطراف تهران ساخته اند."

رئیس ستاد ملی بازآفرینی شهری با اشاره به زندگی نزدیک به ۱۸ میلیون نفر از ۵۵ میلیون نفر جمعیت شهری در حاشیه‌های شهرها که نزدیک به یک سوم شهرنشینان کشور را تشکیل می‌دهد، خاطرنشان کرد: بسیاری از این شهروندان خود را شهروند درجه دوم

احساس می‌کنند که از سوی دیگر شهرنشینان به حاشیه رانده شده‌اند؛ خواه ساکنان مناطق واقعاً حاشیه‌ای باشند و خواه ساکن مناطق مرکزی شهرها که از نظر فیزیکی حاشیه‌نشین نیستند اما از نظر روانی احساس حاشیه‌نشینان را دارند.

اعتراف مسئولین به ارقام بالای تعداد حاشیه‌نشینان در حالی که تصمیم مناسب برای مشکل مسکن مردم و به ویژه مزدبگیران گرفته نمی‌شود بلکه بسیاری از شهرهای دور از پایتخت و مرکز استان‌ها نیز به تدریج به مناطق حاشیه‌نشین تبدیل می‌شوند بدون آن که برای آنها چاره‌ای اندیشیده شود.

دولت و به ویژه نیروی انتظامی معتقدند می‌باید حاشیه‌نشینان را بلافاصله و حتی با استفاده از قوای قهریه از مرکز شهرها دور ساخت. به باور آنان ریشه بسیاری از ناکامی‌ها و معضلات اجتماعی (مانند دزدی، خریدوفروش مواد مخدر و...) حاشیه‌نشینان و در پی آن فقر، تعارض فرهنگی و ... است بنابراین باید حاشیه‌نشینان را از شهرها با زور اسلحه پاک کرد و براساس این باور است که می‌بینیم بارها به مناطق حاشیه‌نشین حمله کرده و با بولدوزر اقدام به خراب کردن این مناطق می‌کنند، گرچه در بسیاری موارد با مقابله حاشیه‌نشینان مواجه می‌شوند. بارها این مناطق به طور کامل تخریب شده‌اند و صد البته زمین‌های این مناطق به منابع خوبی برای سازندگان و سرمایه‌گذاران در بخش مسکن تبدیل شده و می‌شود.

یکی از اولین هجوم‌ها برای نابود کردن این گونه مناطق آتش زدن و تخریب قلعه «شهرنو» بود. شهر نو در جنوب غربی تهران و در ضلع جنوبی بیمارستان فارابی واقع شده بود و ۱۳۵ هزار مترمربع وسعت داشت. این مکان در روزهای قبل از پیروزی انقلاب توسط عده‌ای از مردم مورد هجوم، تخریب قرار گرفت و بخش‌هایی از آن طعمه آتش‌سوزی شد. ساکنان این محل که بعضاً در خیابان‌های مجاور (محله جمشید) و در درون قلعه اسکان داشتند، در این ایام متواری و قلعه‌شهرنو به مکان مخروبه‌ای بدل شد که فقط معتادان به مواد مخدر، ولگردان و برخی افراد بی‌خانمان در آن تردد داشتند. در این ایام تعدادی از زنان قلعه (روسپیان) به خانه مرحوم طالقانی پناهنده شدند و متقاضی کمک بودند و ایشان موضوع رسیدگی و ساماندهی این زنان و بهسازی ویرانه‌های شهرنو را به معاونت امور اجتماعی و رفاه شهرداری ارجاع دادند. (۱۹) محله بازسازی شد. پارکی در آن احداث شد اما همان طور که می‌بینیم بعد از تخریب قلعه شهرنو مساله روسپیگری نه تنها حل نشد بلکه بر مبنای گزارشات رسمی سن روسپیگری بسیار کاهش یافته است.

"طبق آمار مرکز پژوهش‌های مجلس سن" روسپی‌گری در ایران به کم‌تر از ۱۵ سال کاهش یافته و این در حالی است که ۱۱ درصد از این آمار به شهر تهران اختصاص دارد." (۲۰)

نمونه دیگر آن تخریب منطقه ی خاک سفید در تهران پارس است که در اسفند ۱۳۷۹ توسط نیروی انتظامی تخریب شد. "ساخت و ساز در محله خاک سفید از اواخر دهه ۵۰ و اوایل دهه ۶۰ پس از اعلام نظر آیت الله خسروشاهی مبنی بر این که زمین مال خداست و هرکس آن را آباد کند صاحب آن است، آغاز گردید. اولین ساکنان محله غربتی‌ها بودند که اندک اندک، هم کیشان، هم ترازان و خویشاوندان خویش را به گرد خود جمع کردند." (۲۱)

این محله به مکانی برای توزیع مواد مخدر تبدیل شده بود که هر گونه خلاقی در آن رخ می‌داد به همین بهانه نیز محله "غربتی‌های خاک سفید" تخریب شد. این محله اکنون گلشن نام دارد و در پی تقسیمات شهرداری در سال ۱۳۸۷ بخشی از اراضی خود را از دست داد. به گونه‌ای که زمین‌های فعلی محله تهران پارس شرقی تا قبل از این تقسیمات جز محله گلشن بوده است. توجه به قیمت مسکن در تهران پارس شرقی سود سرشاری را نشان می‌دهد که از این تخریب و ساخت و ساز محله ی جدید نصیب سرمایه داران بخش

مسکن شده است. اما به گفته ساکنان و همچنین گزارش‌های موجود چیزی از ناامنی و میزان خلاف‌های آن کاسته نشده تنها از صورت متراکم در یک محله و چند کوچه و خیابان به سطح منطقه گسترده شده است. (۲۲)

کارتن خوابی

علاوه بر حاشیه نشینی تهران و سایر شهرهای بزرگ، کارتن خوابی نیز معضل دیگری از جامعه سرمایه داری است. کارتون خواب‌ها و آواره‌ها مردم فقیر و بی پناهی هستند که سقف بالای سرشان آسمان است و از داشتن هرگونه امکانات اولیه حتی یک وعده غذای گرم نیز محروم می‌باشند. اینان کسانی هستند که حتا نتوانسته اند سرپناهی در این حاشیه‌ها و زاغه نشین‌ها برای خود فراهم کنند. هرچند برای بسیاری از آنان زندگی در آلودگی‌های حاشیه شهرها تفاوتی با خوابیدن در خیابان و پارک ندارد و چه بسا در بعضی مواقع، مانند تابستان‌ها، خوابیدن در پارک برایشان دلپذیرتر هم باشد تا در آلودگی‌های کوچک و گرم و دم کرده حاشیه‌ها. در بعضی از گزارش‌ها نیز اشاره شده است که کودکان کار نیز در این گروه قرار می‌گیرند.

اگر شخصا شاهد نبودیم، اما بارها در اخبار و گزارش‌ها شنیده و خوانده‌ایم که کارتون خوابی در اثر سرما و یخبندان مرده است. در دی ماه سال ۱۳۸۲ خود شاهد بودم که تعداد زیادی از کارتون خواب‌ها با خوردن غذای ناسالم مسموم و جان خود را از دست دادند. مرگ آنها دل هیچ کس مگر عابری را، برای لحظه ای بیش نیاززد. این فاجعه ای است که هر روز وسعت بیشتری می‌گیرد، هر چند مسئولین مدام این اخبار را تکذیب می‌کنند. (۲۳)

مسئولین از ایجاد گرمخانه برای حدود دو هزار یا شاید کمی بیشتر خبر می‌دهند در حالی که بر اساس گزارش رسانه‌های دولتی فقط ۱۲۰ هزار نفر در منطقه ۱۲ تهران کارتون خواب می‌باشند... (۲۴) در کنار شعارهای ایجاد گرمخانه‌ها این روزها ما شاهد درگیری و آتش زدن محل زندگی کارتون خواب‌ها از طرف عوامل تحریک شده محلی هستیم که توسط مسئولین دولتی حمایت می‌شوند. (۲۵) مسوولینی که می‌خواهند این گونه، نتایج بی کفایتیشان را از بین ببرند.

گاه گاهی هم این مسوولان با ارائه طرح‌های ابتکاری هوش از سر همه می‌برند، طرح‌هایی مانند "عقیم کردن زنان کارتن خواب" برای جلوگیری از شیوع ایدز و تولد نوزادان بیمار؟! طرحی که آن چنان غیرانسانی بود که بلافاصله پس از انتشار عمومی مورد تکذیب قرار گرفت، هر چند هدف ظاهری آن (جلوگیری از شیوع ایدز و تولد نوزادان مبتلا) بسیار ضروری و لازم است. طرحی که دلایل افزایش زنان کارتن خواب و فجایعی را نادیده می‌گیرد که در حق آنان روا می‌شود، مردانی را نادیده می‌گیرد که از آنان سوءاستفاده می‌کنند و بدین طریق نه تنها وجود و حضور آنان را به رسمیت می‌شناسد، بلکه به نوعی ضروری هم می‌داند و بدین ترتیب فقط راه حل را عقیم کردن آنان، (زنان نه مردان کارتن خواب) می‌داند تا خیال مردان کارتن خواب و مشتریان سکس ارزان قیمت و رایگان را کمی آسوده کند!!!

نتیجه گیری

پدیده کارتون خوابی، حاشیه نشینی یا هرشکلی از زندگی انسان‌هایی که سهمی از حداقل‌های موجود رفاه اجتماعی ندارند بیانگر فاصله طبقاتی روزافزونی است که حاصل نظام سرمایه داری و روابط حاکم بر جامعه می‌باشد. اما این که جایگاه اقتصادی یا اجتماعی

این اشخاص چگونه تعریف می‌شود و ضرورت پرداختن به آنها در دوره کنونی دارای بر کسی پوشیده نیست و ضروری است که نیروهای مترقی از کنار این موارد به آسانی عبور نکنند.

از نگاه کارشناسان امنیتی دولت‌ها، شرایط زندگی حاشیه نشینان همیشه توأم با بحران و شورش‌های اجتماعی بوده است. برخی از نظریه پردازان اعتراض حاشیه نشینان را از جنبه یک جنبش اجتماعی بررسی نمی‌کند بلکه این اعتراض‌ها را تحت عنوان شورش بررسی می‌کنند:

" شورش یک حرکت جمعی تخریبی است که عده ای از مسئله ای ناراضی اند و اعتراض می‌کنند، درحقیقت نوعی حرکت جمعی است که نقشه زیاد مشخصی برای آینده ندارد، افراد شورشی تنها به آن عامل تحریک کننده ای توجه می‌کنند که فکر می‌کنند قربانی آن هستند." (۲۶)

جامعه شناسان حکومتی وضعیت حاشیه نشینان را از بعد جامعه شناسی - جرم شناسی و در انتها چگونگی سرکوب شورش‌های ناگهانی بررسی می‌کنند، ولی هیچگاه به مساله تهیه و فراهم کردن امکانات اجتماعی، ایجاد اشتغال برای جوانانی نمی‌پردازند که در این مناطق زندگی می‌کنند و با مشکل بیکاری و فقر درگیر می‌باشند. بسیاری از تئوریسین‌های آکادمیک نیز به دنبال توجیه این مشکل بزرگ تحت تئوری‌های اقتصادی و جامعه شناسی سرمایه داری هستند در حالی که این مساله جزء ذاتی نظام سرمایه داری است.

برخورد نادرست با این پدیده از سوی فعالان و مبارزان اجتماعی که در پی تغییر بنیادین جامعه هستند، در برخی موارد سبب تحلیل های اشتباه شده است که این اعتراضات و شورش‌ها را گاه با خوش بینی بیش از حد تحلیل کرده اند و گاه بر عکس.

گرچه حاشیه نشینی یکی از پیامدهای نظام سرمایه داری است اما مردم حاشیه نشین به دلیل روی آوری به سمت کارهای سیاه دارای انسجام طبقاتی و تشکیلاتی نیستند. در میان این قشر گرایشات لمپنی بسیار شدید است و نظام سرمایه داری از آنها در جهت تحت فشار قرار دادن نیروی کار رسمی استفاده می‌کند. در حقیقت آنان ارتش ذخیره ی بیکارانی هستند که هم در تشدید رقابت نیروی کار از آنان استفاده می‌شود و هم با استخدام آنان در نیروهای نظامی و انتظامی در سرکوب اعتراضات.

هرچند با توجه به این که شرایط سخت اقتصادی جامعه هر روز بیش از گذشته کارگران و مزدبگیران را به حاشیه شهرها و روستاها سوق می‌دهد، شاهد تغییر فرهنگ این اقشار هستیم.

این بخش جامعه به دلیل شرایط زندگی شان و برای به دست آوردن ساده ترین امکانات زیستی، همه روزه با نیروهای پلیس و شهرداری و ... درگیرند. اینان که حتی زنجیری هم به پایشان نیست تا از دست بدهند، به خاطر محرومیت بیش از حد بسیار فداکار و در راه مبارزه برای زنده ماندن دارای از خود گذشتگی بسیار بالایی هستند. به همین دلیل سرکوب و یا مصادره زمین و خانه آنها برای حکومت‌ها کار ساده ای نیست. در همه جای دنیا نیروهای امنیتی از آنها بسیار می‌ترسند و سعی می‌کنند که آنها را تک تک دستگیر کنند. اما اگر به مبارزه جذب شوند بهترین‌ها خواهند بود. تا قبل از فروپاشی دیوار برلین این بخش به عنوان نیروهای مبارز جدی بودند. ایرلند و جنبش مقاومت ایرلند بیشترین نیرویش از این بخش بود. محلات حاشیه نشین امروز در بسیاری از کشورهای غربی محل اعتراض پایین ترین بخش‌های جامعه هستند. هر چند شاهدیم که متاسفانه نیروهای بنیادگرا نیز برخی از آنها را جذب کرده اند.

حاشیه نشینان به رغم وجود خصلت‌های لمپنی در شرایط خاص، در کمترین زمان می‌توانند روحیه انقلابی عظیم خود را نشان دهند. چرخش برای تغییر بنیادی در این بخش تنها در گرو آموزش است و این آموزش را نیروهای کارگری باید به آنها بدهد. می‌توان تصور کرد حاشیه نشینان کنونی قادرند در صورت آگاهی از قدرت خود، در مقابل هر گونه ستمی ایستادگی و تا رهایی خود و جامعه از بندهای سرمایه داری مبارزه کنند.

سازماندهی مردمی که در بدترین شرایط اقتصادی و اجتماعی زندگی به سر می‌برند و هر روز با مشکلات بسیاری دست و پنجه نرم می‌کنند از عمده‌ترین وظایف تشکل‌های مستقل کارگری جامعه می‌باشد و باید پذیرفت تا زمانی که بخش حاشیه جامعه در کنار نیروهای مبارزاتی قرار نگیرد، راه به جایی نخواهند برد.

انسجام مبارزات و خواسته‌های آنان در پیوند با کل طبقه ی کارگر امکان پذیر است. بدون وجود یک تشکل سراسری کارگری و طبقاتی، مبارزات این قشر از جامعه به دست بخش‌هایی از نظام سرمایه داری افتاده و ابزار لشگرکشی یک جناح علیه جناح دیگر می‌شود.

منابع و زیرنویس ها:

[1-<http://www.tabnakfars.ir/fa/news/41932/%D9%86%D8%A7-%D8%A7%D9%85%D9%86-%D8%AA%D8%B1%DB%8C%D9%86-%D8%B4%D9%87%D8%B1%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%AF%D9%86%DB%8C%D8%A7>](http://www.tabnakfars.ir/fa/news/41932/%D9%86%D8%A7-%D8%A7%D9%85%D9%86-%D8%AA%D8%B1%DB%8C%D9%86-%D8%B4%D9%87%D8%B1%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%AF%D9%86%DB%8C%D8%A7)

[2- <http://fa.rfi.fr/%D9%88%D8%B2%D9%86-%D8%AD%D8%A7%D8%B4%DB%8C%D9%87-%D9%86%D8%B4%DB%8C%D9%86%D8%A7%D9%86-%D9%88-%D8%AA%D8%AD%D9%88%D9%84%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D8%AC%D8%AA%D9%85%D8%A7%D8%B9%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86-20150511/%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86>](http://fa.rfi.fr/%D9%88%D8%B2%D9%86-%D8%AD%D8%A7%D8%B4%DB%8C%D9%87-%D9%86%D8%B4%DB%8C%D9%86%D8%A7%D9%86-%D9%88-%D8%AA%D8%AD%D9%88%D9%84%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D8%AC%D8%AA%D9%85%D8%A7%D8%B9%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86-20150511/%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86)

۳- بررسی‌ها نشان داده است در مشهد به ازای هر سه نفر یک نفر حاشیه نشین وجود دارد! و در واقع از جمعیت نزدیک به سه میلیون نفری این شهر بیش از یک میلیون نفر آن حاشیه نشین هستند.

حسن موسوی چلک رییس انجمن مددکاران ایران چندی پیش اظهار کرده بود: «اهمیت بحث حاشیه نشینی در مشهد جایی به چشم می‌آید که بدانیم در جمعیت هفت میلیاردي کره زمین از هر هفت نفر، یک نفر در حاشیه شهرها زندگی می‌کند ولی متأسفانه این میزان در مشهد به یک سوم می‌رسد.»

<http://www.khabaronline.ir/detail/364802/Economy/political-economy>

[4- <http://titre1.ir/fa/print/4437> <https://ir.mondediplo.com/article2330.html>](http://titre1.ir/fa/print/4437)

<http://www.tabnakfars.ir/fa/news/41932/%D9%86%D8%A7-%D8%A7%D9%85%D9%86-%D8%AA%D8%B1%DB%8C%D9%86-%D8%B4%D9%87%D8%B1%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%AF%D9%86%DB%8C%D8%A7>

[5- <http://sociologists.blogfa.com/post-1.aspx>](http://sociologists.blogfa.com/post-1.aspx)

[6- <http://sociology2006.blogfa.com/post-5.aspx>](http://sociology2006.blogfa.com/post-5.aspx)

^۷- علی کائیدی، عضو کمیسیون بهداشت و درمان مجلس شورای اسلامی ایران، نسبت به شیوع بیماری‌های واگیردار و عفونی از جمله ایدز در حاشیه شهرهای ایران هشدار داده و گفته است که اگر تلاشی در جهت جلوگیری از رشد مشکلات بهداشتی در میان جمعیت حاشیه نشین کشور صورت نپذیرد، پی‌آمدهای سنگین اجتماعی آنها در ابعادی به مراتب بزرگتر گریبان کشور را خواهد گرفت.

محمد مهدی ایازی، معاون وزیر بهداشت و درمان مجلس شورای اسلامی، در اظهاراتی مشابه گفته است که شیوع بیماری‌های عفونی و واگیردار نظیر ایدز و همچنین بیماری‌های پوستی و گوارشی مهمترین معضلات بهداشتی حاشیه‌نشینان ایران هستند که عملاً از حمایت‌های درمانی محرومند، مضاف بر اینکه غالب مناطق حاشیه نشین ایران از خدمات بهداشتی و شهرداری بی بهره اند و انباشت زباله در این مناطق از مهمترین منابع آلودگی و بیماری‌های واگیردار به شمار می‌رود

<http://fa.rfi.fr/%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%AD%D8%A7%D8%B4%DB%8C%D9%87-%D9%86%D8%B4%DB%8C%D9%86%D8%A7%D9%86-%D9%88%D8%AA%D8%AD%D9%88%D9%84%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D8%AC%D8%AA%D9%85%D8%A7%D8%B9%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86-20150511/%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86>

^۸- <http://www.hamshahrionline.ir/details/263814/Economy/nationaleconomy>

^۹- <http://www.coca.ir/problem-marginalization-iran>

^{۱۰}- <https://www.cordaid.org/en/topics/urban-matters/about-topic>

۱۱- (سیاست‌های خیابانی، جنبش تهی دستان در ایران، نویسنده آصف بیات، ترجمه سید اسدالله نبوی خاشعی)

^{۱۲}-

<http://www.noandishaan.com/wpcontent/uploads/2012/07/%D8%AD%D8%A7%D8%B4%DB%8C%D9%87%D9%86%D8%B4%DB%8C%D9%86%DB%8C.pdf>

^{۱۳}- <https://zaminmaskan.mashhad.ir/articles/1208698-%D8%AD%D8%A7%D8%B4%DB%8C%D9%87-%D9%86%D8%B4%DB%8C%D9%86%DB%8C-%D8%B4%D9%87%D8%B1%D9%87%D8%A7-%D8%A7%D8%B1%D8%AA%D8%A8%D8%A7%D8%B7-%D8%A7%D9%85%D9%86%DB%8C%D8%AA-%D8%B9%D9%85%D9%88%D9%85%DB%8C.html>

^{۱۴}- <https://khezr.wordpress.com/2013/02/09/iran-city-unrest-1990s/>

^{۱۵}- <http://www.farsnews.com/newstext.php?nn=8802010706>

^{۱۶}- <http://taher-news.blogfa.com/post/2102/%D8%B4%D9%88%D8%B1%D8%B4-%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%AF%D9%88%D8%B1%D9%87-%D8%B1%D9%81%D8%B3%D9%86%D8%AC%D8%A7%D9%86%DB%8C-%D8%B3%D8%B1%D8%AF%D8%B1%DA%AF%D9%85%DB%8C-%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%AE%D8%A7%D8%AA%D9%85%DB%8C-%D8%A2%D8%B1%D8%A7%D9%85%D8%B4-%D8%A7%D8%AD%D9%85%D8%AF%DB%8C-%D9%86%DA%98%D8%A7%D8%AF>

^{۱۷}- <http://badrpress.ir/fa/news/2990/%D8%AF%D8%B1%DA%AF%DB%8C%D8%B1%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%B4%D9%87%D8%B1%D8%AF%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D9%85%D9%86%D8%B7%D9%82%D9%87-6-%D8%A7%D9%87%D9%88%D8%A7%D8%B2-%D8%AF%D8%B1-%D9%BE%DB%8C-%D9%82%D8%AA%D9%84-%D8%B1%D8%A7%D9%86%D9%86%D8%AF%D9%87-%D9%84%D9%88%D8%AF%D8%B1>

^{۱۸}- <http://rc.majlis.ir/fa/law/show/125560>

^{۱۹}- <http://tnews.ir/news/D02336766385.html>

²⁰ گزارش هشدار جدی در رابطه با کاهش سن روسپی گری در ایران که توسط خاتم زینب نیک صفت، جهت انتشار در مجله پزشکی دکتر سلام تهیه شده است.

http://www.hidoctor.ir/50416_%D9%87%D8%B4%D8%AF%D8%A7%D8%B1-%D8%AC%D8%AF%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%B1%D8%A7%D8%A8%D8%B7%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%DA%A9%D8%A7%D9%87%D8%B4-%D8%B3%D9%86-%D8%B1%D9%88%D8%B3%D9%BE%DB%8C-%DA%AF%D8%B1%DB%8C.html/

²¹- تحقیق میدانی /خراطها، 1378

<http://region4.tehran.ir/Default.aspx?tabid=237>

²²- (گزارش اعتماد و سلامت نیوز از منطقه خاک سفید که در اسفند ۹۳ منتشر شده است)

<http://www.salamatnews.com/news/115183/-%DA%AF%D8%B2%D8%A7%D8%B1%D8%B4%DB%8C-%D8%A7%D8%B2-%D9%85%D8%AD%D9%84%D9%87-%D8%AE%D8%A7%D9%83-%D8%B3%D9%81%D9%8A%D8%AF-%D8%AA%D9%87%D8%B1%D8%A7%D9%86>

²³- <http://www.mehrnews.com/news/2231700/%D9%87%DB%8C%DA%86-%DA%A9%D8%A7%D8%B1%D8%AA%D9%86-%D8%AE%D9%88%D8%A7%D8%A8%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%B3%D8%B1%D9%85%D8%A7%DB%8C-%D8%AA%D9%87%D8%B1%D8%A7%D9%86-%DB%8C%D8%AE-%D9%86%D8%B2%D8%AF-%DA%AF%D8%B1%D9%85%D8%AE%D8%A7%D9%86%D9%87-%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D9%BE%D8%A7%DB%8C%D8%AA%D8%AE%D8%AA-%D9%BE%D8%B0%DB%8C%D8%B1%D8%A7%DB%8C>

²⁴ «تهران / خبرگزاری صدا و سیما / اقتصادی ۱۱/۰۸/۱۳۹۴ - رئیس سازمان نوسازی شهر تهران از کارتن خوابی حدود ۱۵۰ هزار تا ۲۰۰ هزار نفر در منطقه ۱۲ تهران خبر داد. - عبدالله فتح الهی در گفتگو با پایگاه خبری وزارت راه و شهرسازی با بیان اینکه بیشتر این کارتن خوابها در خیابان لاله زار زندگی می کنند، اظهار داشت : بیشترین مشکلات در حوزه شب مردگی در منطقه ۱۲ است که روزانه یک و نیم میلیون نفر در این منطقه رفت و آمد دارند»

<http://khabarfarsi.com/n/14739537>

²⁵- <http://www.khabaronline.ir/detail/479684/society/social-damage>

²⁶- یوسف ابازری